

VLADIMIR MALEKOVIĆ*

Zagreb

HRVATSKA PAVLINSKA REDOZAJEDNICA I BAROK U VARAŽDINU

CROATIAN PAULINE ORDER AND THE BAROQUE IN VARAŽDIN

The author presents the activities of the Pauline order and its relationship towards the baroque in Varaždin

Proučavanje pavlinske baštine i njezino sređivanje 1989. u okviru kulturološkog projekta zagrebačkog Muzeja za umjetnosti i obrt KULTURA PAVLINA U HRVATSKOJ 1244-1786, kao i rezultati pojedinačnih istraživanja objavljenih u posljednje vrijeme na ovu temu, otkrili su nam veliko značenje umjetničkog stvaralaštva pavlinske redozajednice, naročito njezina lepoglavskog središta, za boravak u Varaždinu. Nakon osamostaljenja hrvatske pavlinske provincije 1701. taj se utjecaj širi i izvan granica varaždinske regije na ostale pavlinske dominije, između ostalih na Istru i Hrvatsko primorje, te slovensku i austrijsku Štajersku.

U temeljima širenja utjecaja pavlinske kulture jesu povijesne i društveno-ekonomske promjene, od kojih se smirivanje osmanlijskih posezanja za hrvatskim teritorijima, reformacija i protureformacijska reakcija samo neke dionice historijske pozadine širokog prodora pavlinske barokne kulture u varaždinsko okružje. Nakon što se 1577. središte pavlinskog reda premješta u Lepoglavu, već 1687. ovdje se uspostavlja prvo hrvatsko sveučilište (*Generale studium theologicum Ordinis*) što će pokrenuti *barokni preporod* koji će se iz redovničkog okružja ubrzo proširiti i na druge hrvatske zemlje.

Grad Varaždin, posredno i neposredno, sudjelovao je u tim *obnoviteljskim gibanjima*. Za osamostaljenje hrvatske pavlinske redodržave (što će imati nemjerljivo značenje ne samo za nauk vjere u Hrvata, nego i obrazovni rad

* Umro 31.5.2003.

reda na gospodarskom i političkom «odgoju naroda») jedan od najzaslužnijih bio je Gašpar Malečić (Mallechich), rođenjem Varaždinac, pavlin, profesor filozofije na lepoglavskom sveučilištu. Upravo je Malečić, nakon što je 1696. na generalnom kapitolu reda u austrijskom Maria Thalu izabran za vrhovnog poglavara pavlina, predložio da se hrvatska pavlinska provincija odvoji od ugarske, što je 4.5.1699. potvrdila Sveta stolica svojim inskriptom. Osamostaljenje hrvatske provincije i njeno uzdizanje do redodržave bijaše dodatni razlog pristajanja hrvatskog naroda uz pavlinske programe. Njihovi samostani postali su važnim sudionicama feudalizacije društveno – ekonomskih odnosa, a sami pavlini prvorazrednim političkim subjektom; povremeno su pripadnici reda zauzimali visoke stepenice duhovne i političke vlasti kao priori, provincijali, generali reda, biskupi te banki namjesnici i kraljevski savjetnici, i kao takvi bili su u prilici utjecati na unapređenje gospodarstva, znanosti, prosvjete i, posebice, umjetnosti. Zauzvrat, hrvatsko plemstvo je izdašno legiralo hrvatske pavlinske samostane.

Varaždin je i na druge načine bio povezan s djelovanjem hrvatskih «bijelih fratarara». U prvoj četvrtini 18. st. zabilježeno je da oni u ovom gradu kupuju i prodaju nekretnine (Đ. Cvitanović). Pavlini su u Varaždinu imali pet «kuća». Zna se da su izvan gradskih zidina posjedovali objekt *Nova kuća*, koji je kasnije nazivan «Pavlinski marof»; bila je to pavlinska rezidencijalna palača (koja je u novije vrijeme adaptirana za potrebe varaždinskog arhiva) dovršena 1760, i svojim arhitektonskim značajkama i reprezentativnošću dostojno je predstavljala značenje i moć pavlinskog reda, te se u svoje vrijeme ravnopravno nosila s drugim varaždinskim patricijskim palačama. Bila je to jednokatnica pod četverolisnim krovom. Ponad središnjeg portala bio je kronogram s pavlinskim grbom. Unutrašnjošću je dominiralo reprezentativno stubište te svečano predvorje i sala za prijeme.

O društvenom položaju pavlina u Varaždinu svjedoči podatak da su oni ovdje stekli pravo građanstva (*ius civitatis*), što im je osiguravalo ne samo ravnopravnost s drugim stanovništvom, nego i određene povlastice. Njihovo značenje u Varaždinu poraslo je nakon ukidanja isusovačkog reda kada preuzimaju njihove objekte te 1776. utemeljuju varaždinski pavlinski samostan.

Pavlini su brinuli ne samo o očuvanje isusovačkih objekata, nego su se angažirali i na njihovoj obnovi odnosno dogradnji. Da bi održali korak s umjetničkim zbivanjima u srednjoj Europi, oni angažiraju na tim poslovima graditelje, slikare i kipare te zanatlije iz austrijske Štajerske s kojima su ionako imali bliske veze (crkva Maria Trost kraj Graza bila je pod upravom hrvatskih pavlina). Umjetnički konzervativnija onodobna varaždinska sredina protestira: protiv pozivanja stranih umjetnika i zanatlija pobunili su se varaždinski cehovi.

Prije rokoko ekskursa, koji slijedi nakon preuzimanja isusovačkih objekata, pavlini su u Varaždinu ostavili dokaze tzv. *pavlinskog baroka*. U prilog toj tvrdnji spominjemo veliku oltarnu palu u varaždinskoj kapucinskoj crkvi koja je donacija toga reda (kod čega se pomišlja, prije svega, na generala pavlinskog reda Emerika Esterházyja, vrlo sklonog kapucinima). Djelo je primjer ranog pavlinskog baroka, a unutar izvornog ikonografskog sadržaja (*Sv. Franjo i Marija zavjetuju Varaždin Presvjetlom Trojstvu*) najzanimljiviji je detalj s panoramom grada Varaždina oko 1710. godine. U novije vrijeme atribuirano je ovo djelo Ioannesu Georgiusu Zirkyju.

Umjetnost visokog baroka prodire u Varaždin oko 1750. kada Ivan Ran-geer za ljekarnu tamošnjeg franjevačkog samostana slika kompoziciju *Marija kao kraljica Neba i Zemlje*. Njegovo skulpturalno oblikovanje tijela, pokrenutost likova i nenadmašena orkestracija boja u povišenom, svijetlom koloritu, posvjedočuju najviše domete zrelog baroka u hrvatskom slikarstvu, a posebice u varaždinskom krugu.

Marija kao kraljica Neba i Zemlje ima, napomenimo i to, osebujan ikonološki program u kojemu se izmjenjuju motivi iz klasične mitologije i Biblije sa genre prizorima, a koje je slikar dogovarao s pavlinskim piscima i teozozima. Na ograničenu površinu franjevačke ljekarne Ranger je aplicirao vrlo zahtjevnu marijansku tematiku koristeći se ne samo rezultatima diskursa s pavlinskim teozozima, nego i starijim grafičkim predlošcima.

Na slikarskim zadacima koje je imao u Varaždinu Ivan Krstitelj Ranger okupljao je slikare – pomoćnike, većinom pavlinske umjetnike – laike; tako na oslikavanju varaždinskog franjevačkog samostana povjesničarka umjetnosti Marija Mirković pretpostavlja mogućnost suradnje ptujskog slikara Franza Fellnera.

Ako se s razlogom govori o *pavlinskom slikarstvu*, posebice o lepoglavskoj slikarskoj radionici, preuzetno bi bilo tvrditi da u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u doba baroka postoje pavlinske kiparske radionice, odnosno zajednice. Izvori svjedoče o djelovanju pojedinih kipara u pavlinskim samostanima ili svetištima, ali nema dokaza o postojanju radionica. Što se Varaždina tiče, u 17. st. dogodila se zanimljiva inverzija: varaždinski kiparski barok vraća dug pavlin-skom slikarstvu!

Središnja je figura tog povijesnog uzvratu varaždinski ranobarokni kipar Ivan Jakob Altenbach, kojemu se pripisuju (D. Baričević) neki radovi iz zagrebačke crkve Sv. Katarine te oltar *Majke Božje Žalosne* u lepoglavskoj crkvi Sv. Marije koji je 1676. dala podići Judita Balagović Japranksa. Ne samo po naročitim plastičnim svojstvima pojedinih kipova, nego i po nepogrešivom osjećaju za usaglašavanje skulpture s oslikanim dijelovima crkve Ivan Jakob Altenbach predstavlja vrhunac ranobaroknog kiparstva u prostorima sjevero-zapadne Hrvatske.

U drugoj polovini 18. st. Varaždin daje još jednog značajnog baroknog kipara: Fridrika Pettera. Tragovi njegovoga rada nalaze se u crkvi Sv. Ane u Križevcima, ali atribucije nisu sigurne. Među sačuvanim kipovima Doris Baričević pripisuje Petteru glavice anđela te velike figure *Sv. Joakima* i *Sv. Ane* (što su još u 19. st. krasili niše pročelja crkve), a danas su pohranjene u zagrebačkom Dijecezanskom muzeju. Ekstatičnost geste i duboki reljefi nabora te naglašena ekspresivnost lica svrstavaju ovog varaždinskog majstora među najznačajnije kasnobarokne kipare.

U doba baroka Varaždin je bio prostor recepcije artefakata koji su dolazili iz okolnih pokrajina, primjerice slovenske i austrijske Štajerske te Tirola, ali nadasve iz pavlinskog kruga, iz Lepoglave i drugih pavlinskih dominija. Nažalost, od te baštine ostali su u Varaždinu samo ostaci ostataka. Tako varaždinska crkva Sv. Marije ima klupe s oslikanim ukladama koje su dio klupa s pjevališta istoimene lepoglavске crkve, a nastale su 1737. godine. Ista varaždinska crkve čuva dvije pavlinske kazule od vunenog damasta (sredina 18. st.), vjerojatno iz lepoglavске crkve. Iz Lepoglave su u Varaždin svojedobno preneseni oltarski svijećnjaci od lijevane i tokarene mjedi. O utjecaju i vezama bijelih fratara s Varaždinom govore i nalazi pećnjaka u varaždinskom *Starom gradu* s pavlinskim amblemima.

Veliki donator pavlina (Olimije, Lepoglava, Križevci) i promotor njihova kulturnog utjecaja bio je Ivan Zakmardi, podžupan varaždinske županije i protonotarius hrvatskog kraljevstva, i neupitno zaslužan čovjek za procvat kulture baroka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Kada bečki dvor 1733. ukida jezuitski red, pavlini preuzimaju isusovački samostan i crkvu u Varaždinu te njihovu gimnaziju. Ta će ustanova, na kojoj su i prije toga povijesnog događaja predavali pavlini, nastaviti, do ukinuća pavlinskog reda 1786., raditi na opstojnosti baroka u varaždinskom kulturnom krugu. Posebice se to odnosi na književno stvaralaštvo na kajkavskom narječju. Na varaždinskoj pavlinskoj gimnaziji djelovao je kao profesor Tito Brezovački (1757.-1805.) koji će do vrhunca dovesti pavlinski književni barok u djelima *Sveti Aleksii*, *Matijaš Grabancijaš dijak i Diogeneš ili Sluga dveh zgubljenih bratov*, od kojih će neka biti uprizorena na varaždinskim scenama već oko 1795.

Godine 1802. Tito Brezovački podnio je molbu Hrvatskome saboru da se ponovo uspostavi hrvatska pavlinska redodržava. Njegovom zahtjevu nije udovoljeno, a njezino odbijanje na simboličan način je označilo okončanje živih tokova barokne kulture u Varaždinu.

SAŽETAK

Proučavanje pavlinske baštine i njezino sređivanje 1989. u okviru kulturološkog projekta zagrebačkog Muzeja za umjetnosti i obrt KULTURA PAVLI-NA U HRVATSKOJ 1244-1786, kao i rezultati pojedinačnih istraživanja objavljenih u posljednje vrijeme na ovu temu, otkrili su nam veliko značenje umjetničkog stvaralaštva pavlinske redozajednice, naročito njezina lepoglavskog središta, za boravak u Varaždinu. Nakon osamostaljenja hrvatske pavlinske provincije 1701. taj se utjecaj širi i izvan granica varaždinske regije na ostale pavlinske dominije, između ostalih na Istru i Hrvatsko primorje, te slovensku i austrijsku Štajersku. U temeljima širenja utjecaja pavlinske kulture jesu povijesne i društveno-ekonomske promjene, od kojih se smirivanje osmanlijskih posezanja za hrvatskim teritorijima, reformacija i protureformacijska reakcija samo neke dionice historijske pozadine širokog prodora pavlinske barokne kulture u varaždinsko okružje.

SUMMARY

Research of the Pauline heritage and its filing done in 1989, within the cultural project of the Zagreb Museum of Arts and Crafts entitled THE PAULINE CULTURE IN CROATIA FROM 1244 to 1786, and the results of individual research published recently and related to the topic, disclosed a significant importance of the Pauline order artistic creativity, particularly its centre in Lepoglava, during their stay in Varaždin. Following the independence of Croatian Pauline province in 1701 this impact was spread across the borders of Varaždin region to other Pauline dominions, particularly to Istria and the Croatian Coast, and to Slovenian and Austrian Styria. The basics of expanding impact of the Pauline culture are historical, social and economic changes. Decrease of the Ottoman conquering of Croatian territories, Reformation and Counter-reformation are only a few of historical areas comprising the background of extensive intrusions of the Pauline Baroque culture in the Varaždin environment.

LITERATURA

- Dočkal, Kamilo, *Grada za povijest pavlinskih samostana u Hrvatskoj*.
Rukopis u Arhivu HAZU, Zagreb, Dočkal, XVI-29-c.
Horvat, Anđela, *Između gotike i baroka*, Zagreb, 1975.
Mirković, Marija, *Barokni program Rangerove stropne slike u franjevačkom samostanu u Varaždinu*, Godišnjak Gradskog muzeja u Varaždinu 5/1975.
Tumpić, Mihael, *Pavlini Varaždinci*, Rim, 1966.
Lentić, Ivo, *Specifičnosti arhitekture pavlinskih sakralnih objekata u Hrvatskoj u doba baroka*, VM i KH, XXVI, 1977, br. 4.

- Maleković, Vladimir, *Kultura pavlina 1244-1786*, u katalogu istoimene izložbe, MUO, Zagreb, 1989.
- Sekulić, Ante, *Pregled povijesti pavlina*, u katalogu izložbe *Kultura pavlina 1244-1786*, Zagreb, 1989.
- Mirković, Marija, *Ivan Ranger i pavlinsko slikarstvo*, u katalogu izložbe *Kultura pavlina 1244-1786*, Zagreb, 1989.
- Baričević, Doris, *Kiparstvo u pavlinskim crkvama u doba baroka*, u katalogu izložbe *Kultura pavlina 1244-1786*, MUO, Zagreb, 1989.
- Lentić, Ivo, *Reliquiae reliquiarum pavlinskog zlatarstva u Hrvatskoj*, u katalogu izložbe *Kultura pavlina 1244-1786*, MUO, Zagreb, 1989.
- Ivoš, Jelena, *Crkveno ruho pavlinskih samostana*, u katalogu *Kultura pavlina 1244-1786*, MUO, Zagreb, 1989.
- Tarbuk, Nela, *O radovima pavlinskih stolara*, u katalogu izložbe *Kultura pavlina 1244-1786*, MUO, Zagreb, 1989.

Primljeno:1999-12-22

Ivan Jakob Altenbach
ŽALOSNA GOSPA, oko 1670.
Kameni kip iz crkve Sv. Marije u Varaždinu (nekad u crkvi Sv. Marije u Veternici)

Varaždin, pročelje crkve Sv. Marije

Detalj oltarne slike u kapucinskom samostanu u Varaždinu “Sv. Franje i Bl. Dj. Marija” zavjetuju Varaždin Presvetom Trojstvu, oko 1700.